

Udruženje za podršku i kreativni razvoj djece i mladih
Association for support and creative development of children and youth Tuzla

---

Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Univerzitet u Tuzli
Faculty for Special Education and Rehabilitation, University of Tuzla

UNAPREĐENJE KVALITETE ŽIVOTA DJECE I MLADIH

IMPROVING THE QUALITY OF LIFE OF CHILDREN AND YOUTH

Tematski zbornik/Conference proceedings

**XIII Međunarodna naučno-stručna konferencija
„Unapređenje kvalitete života djece i mladih“
24. - 26. 06. 2022. godine, Arandjelovac, Srbija**

**XIII International scientific conference
„Improving the quality of life of children and youth“
24th - 26th June 2022, Arandjelovac, Serbia**

ISSN 1986-9886

Tuzla, 2022.

UNAPREĐENJE KVALITETE ŽIVOTA DJECE I MLADIH
Improving the quality of life of children and youth

Izdavač/Publisher:

Udruženje za podršku i kreativni razvoj djece i mladih

Urednici/Editors:

Milena Nikolić
Medina Vantić-Tanjić

Organizacioni odbor/Organization Committee:

Medina Vantić-Tanjić, predsjednik
Fadil Imširović
Milena Nikolić
Siniša Ranković

Naučni odbor/Scientific Committee:

dr. sci. Zamir Mrkonjić, redovni profesor

Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Univerzitet u Tuzli, Bosna i Hercegovina

dr. sci. Dalibor Stević, redovni profesor

Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Pedagoški fakultet Bijeljina, Bosna i Hercegovina

dr. sci. Ante Bilić Prčić, izvanredni profesor

Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatska

dr. sci. Slavica Golubović, redovni profesor

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu, Srbija

PhD Victoria Kolyagina, associate professor

Faculty of Special Pedgogy and Psychology, Moscow Region State University, Russia

PhD, Dora Lexterova, professor

Univesity of Plovdiv „Paissi Hilendarski“, Department of Pedagogy and Psychology, Bulgaria

PhD Iaszlo Varga, profesor

University of West Hungary, Benedek Elek Faculty of Pedagogy Sopron, Hungary

dr. sci. Anita Zovko, redovni profesor

Filozofski fakultet Rijeka, Sveučilište u Rijeci, Republika Hrvatske

dr. sci. Branka Jablan, redovni profesor

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu, Srbija

dr. sci. Vesna Vučinić, redovni profesor

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu, Srbija

dr. sci. Jasna Kudek Mirošević, izvanredni profesor

Učiteljski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Republika Hrvatska

dr. sci. Nada Šakotić, vanredni profesor

Filozofski fakultet, Univerzitet Crne Gore, Crna Gora

PhD Natasha Stanojkowska-Trajkowska, associate professor

University „Ss. Cyril and Methodius“, Institute of Special Education and Rehabilitation
Faculty of Philosophy - Skopje, Republic of North Macedonia

dr. sci. Barbara Kopačin, docent

Univerza na Primorskem Pedagoška fakulteta, Koper, Slovenija

Recenzentski odbor/Reviewers Committee:

dr. sci. Medina Vantić-Tanjčić, redovni profesor

Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Univerzitet u Tuzli, Bosna i Hercegovina

dr. sci. Milena Nikolić, vanredni profesor

Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Univerzitet u Tuzli, Bosna i Hercegovina

dr. sci. Senad Mehmedinović, docent

Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Univerzitet u Tuzli, Bosna i Hercegovina

dr. sci. Nebojša Mitrović, docent

Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Pedagoški fakultet Bijeljina, Bosna i Hercegovina

dr. sci. Ljubo Škiljević, docent

Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Pedagoški fakultet Bijeljina, Bosna i Hercegovina

PhD Suncica Dimitrijska, full professor

University „Ss. Cyril and Methodius“ Institute of Special Education and Rehabilitation
Faculty of Philosophy, Skopje, Republic of Macedonia

dr. sci. Irena Krumes, docent

Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Republika Hrvatska

dr. sci. Jasminka Zloковиć, redovni profesor

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Republika Hrvatska

Skupština Udruženja za podršku i kreativni razvoj djece i mladih na redovnoj sjednici održanoj 18.05.2022. godine, odobrila je štampanje Zbornika radova „Unapređenje kvalitete života djece i mladih“

VERBALNA I NEVERBALNA KOMUNIKACIJA SREDNJOŠKOLACA SA OŠTEĆENJEM VIDA

VERBAL AND NONVERBAL COMMUNICATION OF HIGH SCHOOL STUDENTS WITH VISUAL IMPAIRMENT

Marijana VESELINOVIĆ, Dunja STEKIĆ, Milja ZEC,
Milkica MARJANOVIĆ

¹Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju,
Beograd, Republika Srbija

Originalni naučni rad

APSTRAKT

Komunikacija predstavlja osnovni oblik ljudskog ponašanja tokom kog se vrši proces prenošenja informacija, ideja, misli i stavova i u odnosu na cilj komunikacije može biti verbalna ili neverbalna. Cilj rada je utvrđivanje uspešnosti srednjoškolaca sa oštećenjem vida u verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji i utvrđivanje razlika u odnosu na sociodemografske kategorije. U istraživanju je učestvovalo 30 srednjoškolaca sa oštećenjem vida (46.7% slepih, 53.3% slabovidih), oba pola (56.7% ženskog pola), uzrasta od 15 do 19 godina (AS = 16.70, SD = 1.18). Korišćena je prilagođena Skala za ispitivanje socijalnih veština za srednjoškolce (Social Skills: A check list of important skills for those graduating from high school). Rezultati su pokazali da se srednjoškolci sa oštećenjem vida u odnosu na pol ne razlikuju u komunikaciji, ali se razlikuju u odnosu na kategoriju oštećenja vida u neverbalnoj komunikaciji ($F = 2.27, p < 0.05$). Takođe se ne razlikuju u odnosu na obrazovni smer, ali su se razlike pojavile u odnosu na uspeh u školi tj. učenici sa odličnim uspehom su se pokazali bolji u verbalnoj komunikaciji ($F = 5.06, df1 = 3, df2 = 26, p < 0.05$). Nalazi impliciraju da na razvoj oba vida komunikacije treba intenzivnije raditi sa slepim srednjoškolcima, ali i sa onima sa nižim školskim uspehom.

Ključne reči: srednjoškolci, oštećenje vida, verbalna i neverbalna komunikacija

ABSTRACT

Communication is a basic form of human behavior during which the process takes place of transmitting information, ideas, thoughts and attitudes and in relation to the goal of communication can be verbal or non-verbal. The aim of this paper is to determine the success of high school students with visual impairment in verbal and non-verbal communication. The study involved 30 high school students with visual impairment (46.7% blind, 53.3% visually impaired), both sexes (56.7% female), aged 15 to 19 years (AS = 16.70, SD = 1.18). For this study was used an adapted Social Skills Scale (Social Skills: A checklist of important skills for those graduating from high school). The results showed that high school students with visual impairment do not differ in gender in communication, but differ in the category of visual impairment in nonverbal communication ($t = 2.27, p < 0.05$). They also do not differ in relation to the educational direction, but the differences appeared in relation to the success in school, actually students with excellent results proved to be better in verbal communication ($F = 5.06, df1 = 3, df2 = 26, p < 0.05$). The findings imply that the development of both types of communication should be done more intensively with blind high school students, but also with those with lower school success.

Keywords: high school students, visual impairment, verbal and nonverbal communication

UVOD

Verbalna i neverbalna komunikacija – teorijsko određenje

Komunikacija predstavlja primarni oblik ljudskog ponašanja i delovanja. To je proces prenošenja informacija, ideja, misli, stavova i planova među osobama tj. prenošenje različitih sadržaja sa ciljem postizanja određenih efekata između pošaljioaca i primaoca poruke. Kvalitet komunikativnog odnosa može biti raznolik i njega određuju sloboda u komunikaciji, tolerancija i socijalna osetljivost, ali i kontrolisanost tokom komunikacije, pismenost, saradnja i međusobno razumevanje (Zrilić, 2010). Komunikacija može biti verbalna i neverbalna. Verbalna komunikacija se izvodi korišćenjem reči i prenosi apstraktne, logičke i simboličke poruke, a sve u cilju prenošenja potpuno jasne poruke sagovorniku, bilo u pisanom ili govornom obliku (Lukić, 2016).

Neverbalna komunikacija se koristi za izražavanje emocija i stavova, utiče na socijalnu interakciju i ima veliki uticaj na doživljavanje i razumevanje verbalne komunikacije (Zrilić, 2010). Kao jedan od načina komunikacije, odnosi se na poruke koje se šalju sagovorniku putem vokalne, facijalne, posturalne ekspresije i spacijalnog ponašanja (Gligorović, 2013, prema Vučinić i sar., 2015). Osim izraza lica i položaja tela, nju čini i način odevanja, boja glasa, udaljenost od sagovornika, ali i drugi komunikativni znaci koji govore o trenutnom raspoloženju, očekivanjima i emocijama osobe koja šalje poruke. Na osnovu prethodno pomenutog, vidi se da neverbalna komunikacija ima veliki značaj u razvoju prvih socijalnih interakcija sa okolinom, razvoju socijalnih veština, ispunjavanju socijalnih uloga, obavljanju svakodnevnih aktivnosti, upoznavanju i povezivanju sa drugim osobama, ostvarivanju emotivnih veza i zapošljavanju (Wolffe, 2000, prema Stanimirović i Mijatović, 2012; Mallineni et al., 2006; Rot, 2010, prema Vučinić i sar., 2015). Sveukupno gledano, čovek je društveno biće kome su komunikativne veštine neophodan deo psihosocijalnog razvoja zbog odnosa sa drugim ljudima (Ljubešić, 2001), pa u nedostatku istih ne bi bilo moguće ostvariti bilo kakvu interakciju. Na primer, signali poslani drugoj osobi na neverbalan način mogu da znače inicijaciju i uspostavljanje kontakata, pa čak imaju ulogu i u ostvarivanju veza i intimnih odnosa. Ti signali mogu biti pogledi, dodiri, facijalna ekspresija, promene u načinu obraćanja, spacijalno ponašanje i slično. U svim tim aktivnostima neverbalne komunikacije ističe se značaj vizuelnog čula (Mallineni et al., 2006), a oštećenje vida je jedan od faktora koji, direktno ili indirektno, mogu uticati na emocionalnu ekspresiju (Vučinić i sar., 2015).

Pregled literature na temu verbalne i neverbalne komunikacije osoba sa oštećenjem vida

Moska, Kricinger i Van der Linde (Mosca, Kritizinger, & Van der Linde, 2015) navode da jezički razvoj dece sa oštećenjem vida nije popularna tema u istraživačkom svetu, pa su zato mnogi segmenti ovog razvoja još uvek nedovoljno objašnjeni. Prema Ervinu (1993) koji je sprovodio studiju posmatrajući decu sa oštećenjem vida u njihovom prirodnom okruženju, oni najviše vremena provode igrajući se samostalno ili ne radeći ništa, a najmanje vremena ga provode sa vršnjacima i učiteljima. Zbog ovakvih nalaza studije, autor zaključuje da deca sa oštećenjem vida zbog socijalne izolovanosti imaju problem sa nesigurnošću i strahom, koji dovodi do problema sa nerazumevanjem i nepravilnom upotrebom verbalnog i neverbalnog oblika komunikacije sa osobama iz

okoline bez oštećenja vida. Kada je u pitanju verbalna komunikacija dece sa oštećenjem vida na ranom uzrastu, postoji opšteprihvaćeno mišljenje, da je veoma slična kao kod dece bez oštećenja. Međutim, na kasnijem uzrastu mogu se uočiti razlike u ovoj vrsti komunikacije (Andersen et al., 1993). Isto je tvrdio i Bigelou (Bigelow, 1990) na osnovu rezultata u maloj istraživačkoj studiji koja se bavila komunikativnim veštinama i konstantnošću objekta dece sa oštećenjem vida i dece bez oštećenja vida. Između dece ove dve populacije ne postoji razlika u vremenu i intezitetu javljanja prvih 50 reči, ali postoji razlika u njihovoj upotrebi. Što se tiče ukupnog komunikativnog ponašanja Fajdetić (2015) je otkrio da najveći problem sa oba oblika komunikativnih veština imaju kasnije oslepelena lica i ona koja imaju progresivnu očnu bolest. Razlog za to pronalaze u činjenici da kasno oslepele osobe ne mogu da prihvate da su izgubile čulo vida i trude se da ga sakriju od ostatka društva. Kada se njihovo komunikativno ponašanje uporedi sa osobama koje su slepe od rođenja primećuje se razlika. Kongenitalno slepi su se pokazali kao dobri komunikativni partneri osobama bez oštećenja vida za razliku od kasnije oslepelih lica. Takođe, na nivo razvijenosti komunikativnih veština, veliki uticaj ima i nivo socijalizacije osobe sa oštećenjem vida.

Imajući u vidu značaj vizuelnog kanala u percepciji komunikativnog ponašanja, neverbalna komunikacija osoba sa oštećenjem vida je često otežana usled redukovane ili u potpunosti onemogućene sposobnosti vizuelne percepcije (Mallineni et al., 2006). Uticaj oštećenja vida na proces neverbalne komunikacije je neosporan, a najveća ograničenja u ovom domenu doživljavaju kongenitalno slepa lica (Stanimirović i Mijatović, 2012). Osobe sa oštećenjem vida imaju različite šablone neverbalne komunikacije koja zavisi od stepena oštećenja vida i od godina kada je oštećenje vida nastalo (Subihi, 2013). Na primer, prema autorima Stanimirović i Mijatović (2012) visoko slabovide osobe imaju problema u tumačenju neverbalnih signala drugih osoba, ne samo zbog smanjene oštine vida, već i zbog nedovoljno efikasne upotrebe rezidualnog vida, slabije vizuo-motorne koordinacije, fluktuirajuće pažnje itd. Tokom konverzacije osobe sa oštećenjem vida ne mogu da vide ili imaju teškoće da vide komunikacionog partnera kako gestikulira, pravi kontakt očima, koristi različite facijalne ekspresije i manipuliše delovima tela (Raver Lampman, 1990, prema Frame, 2000; Iverson & Goldin-Meadow, 1997). Zbog toga interpersonalna komunikacija između osoba sa oštećenjem vida i osobe bez oštećenja vida često bude frustrirajuća za ovu populaciju (Frame, 2000). Uprkos tome, slepi komunikativni partneri pokazuju određene gestove iako imaju manjak iskustva vezano za gestovnu komunikaciju. Konkretnije, slepa deca ne prave gestove u svim kontekstima, uglavnom samo u nekim situacijama, ali u manjoj meri nego videća deca i glavni rezultat studije iz 1997. godine (Iverson & Goldin-Meadow, 1997) je pokazao da deca sa ovom vrstom smetnje u razvoju uopšte nemaju razvijen gest pokazivanja rukom sa ispruženim kažiprstom. Slično su otkrili i Park i saradnici (Parke et al., 1980, prema Magnuson, 2006). Slepe osobe tokom komunikacije malo koriste odmahivanje glavom ili podizanje obrva u odnosu na videću populaciju.

Govor tela kao još jedan deo neverbalne komunikacije upotpunjuje verbalnu komunikaciju i olakšava je. Osobe koje su kongenitalno slepe imaju određen govor tela za konkretne komunikativne situacije, ali imaju problem kada treba nešto apstraktno i simbolično da izraze (Magnusson & Karlsson, 2008). Sve to su dobile i Vučinić i saradnici (2015) u istraživanju, a njihovi rezultati su pokazali da postoji razlika u

emocionalnoj ekspresivnosti između srednjoškolaca sa oštećenjem vida i tipične populacije. Učenici tipične populacije su bili značajnije uspešni u svim zadacima osim u simulaciji tuge. Takođe, kao značajan uticajni faktor ovog istraživanja istakao se pol tj. podatak da su devojčice sa oštećenjem vida bile uspešnije nego dečaci skoro na svim zadacima. Iste rezultate kao istraživači iz Srbije dobili su istraživači iz Hrvatske par godina ranije (Zečević i sar., 2018). Devojčice sa oštećenjem vida su pokazale značajno viši nivo socijalnih kompetencija u odnosu na dečake sa oštećenjem vida. Međutim, Bilić-Prečić, Runjić i Žolgar-Jerković (2015) koji su se bavili socijalnim veštinama dece sa oštećenjem vida, dobili su da su dečaci sa oštećenjem vida postizali bolje rezultate u zadacima socijalnih veština od devojčica.

Osnovni cilj ovog istraživanja je utvrđivanje uspešnosti srednjoškolaca sa oštećenjem vida u verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji. Dodatni ciljevi su utvrđivanje razlika u verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji u odnosu na sociodemografske kategorije srednjoškolaca sa oštećenjem vida tj. utvrđivanje postojanja statistički značajanih razlika vezanih za pol, kategoriju oštećenja vida, uzrast, školski uspeh i obrazovni smer.

METODE RADA

Uzorak istraživanja

Uzorak je činilo 30 učenika sa oštećenjem vida od čega 56.7% ženskog (17 učenica sa oštećenjem vida) i 43.3% muškog pola (13 učenika sa oštećenjem vida). Prosečan uzrast učenika je 16,7 godina, najčešći uzrast je 16 godina, a najređi 19 godina. Najmlađi učenik ima 15 godina, a najstariji 19. Zastupljena su sva četiri razreda, od kojih najviše ima učenika drugog, a najmanje učenika četvrtog razreda. Najviše učenika je bilo PTT smeru, zatim fizioterapeutskog smeru i najmanje učenika pravno-birotehnčkog smeru. Ispitivani su i slepi i slabovidni učenici i to: slepih 46.7% i slabovidnih 53.3%. Od rođenja slepih je bilo 66.7%, a stečeno 33.3%. Najviše je bilo odličnih 56.7%, a najmanje dovoljnih 6.7%. Učenici nisu imali drugih smetnji u razvoju.

Merni instrument

Za potrebe ovog istraživanja korišćen je deo upitnika „*Social skills: A check list of important skills for those graduating from high school- Independent Living-Social Competence*” by the Texas School for the Blind and Visually Impaired.

Delovi upitnika koji su korišćeni tiču se verbalne i neverbalne komunikacije i socijalne učtivosti i nalaze se u Tabeli broj 1. Skala je vrednovana na sledeći način: Skoro uvek - Dete stalno prikazuje ovu veštinu u mnogim prilikama, različitim okolnostima i sa raznim ljudima; Često - Dete prikazuje ovu veštinu u nekoliko prilika, okolnosti i sa nekoliko ljudi. Ponekad - Dete može da pokaže ovu veštinu međutim, retko je prikazuje. Skoro nikada - dete nikada ili retko prikazuje ovu veštinu. U svojim svakodnevnim rutinama, neobično je videti dete da pokazuje ovu veštinu. U Tabelama u odeljku Rezultati su prikazani samo ajtemi na kojima su dobijene statistički značajne razlike.

Tabela 1. Prikaz ajtema korišćenih za obradu podataka

Table1. Display of items used for data processing

Da li je svestan ličnog prostora i fizičkog kontakta u toku razgovora?
Da li je svestan lica druge osobe tokom razgovora?

Da li je svestan odgovarajućih gestova u razgovoru?
Da li je svestan izraza lica?
Da li je svestan ličnog stava i položaja i namenskog korišćenja ruku?
Sluša tokom razgovora bez neprikladnog prekidanja.
Tokom razgovora, reaguje u kontekstu i ostaje na temi.
Prati razgovore u grupi i odgovara u kontekstu.
Započinje, nastavlja, razvija i zaključuje razgovore sa drugima.
Da li je svestan sopstvenog uticaja na druge tokom razgovora.
Govori jasno, odgovarajućom brzinom i jačinom.
Koristi odgovarajući jezik poštujući slušaoca.
Traži relevantna pitanja da dobije informacije.
Zahteva, prihvata ili odbija efikasno javnu pomoć..
Prepoznaje kada mu je potrebno pomoć videćih osoba.
Prepoznaje podesnost primenjene pomoći u odnosu na potrebe drugih.
Uzvrća pomoć ako je potrebno.
Učestvuje u neformalnim grupnim aktivnostima.
Poziva druge da učestvuju u aktivnostima.
Preuzima odgovornost za planiranje grupnih aktivnosti.
Koristi računar u slobodno vreme.
Koristi računar u školi za učenje i rad.
Na kom času najčešće koristi računar?
Priznavanje uzajamne privlačnosti.
Poznavanje opcija plaćanja troškova nastalih u toku sastanka (dele se troškovi, jedna osoba plaća, naizmenično plaćanje).

Način sprovođenja istraživanja

Istraživanje je sprovedeno tokom 2018. godine u školi za decu sa oštećenjem vida „Veljko Ramadanović” i u fizioterapetskoj školi u Derventi. Ispitivani su učenici svih razreda srednje pravno-birotehničke i PTT škole. Ispitivanje je sprovedeno pod nadzorom nastavnika i vaspitača, a dozvola za rad i objavljivanje rezultata dobijena je od strane direktora škole i roditelja učenika.

Metode obrade podataka

Za opis podataka korišćeni su deskriptivni statistici i procenti. Za dalju obradu podataka korišćena je ANOVA analiza. Analiza i obrada podataka je rađena uz pomoć paketa namenjenog statističkoj obradi podataka za društvene nauke (SPSS for Windows, version 25.0) i podaci su prikazani tabelarno.

REZULTATI

Tabela 2. Distribucija podataka za varijablu *Priznavanje uzajamne privlačnosti* u odnosu na pol
Table 2. Distribution of data for the variable *Recognition of mutual attraction* in relation to gender

Varijabla	Pol	N	AS	SD
Priznavanje uzajamne privlačnosti	Muški	13	1.77	0.20
	Ženski	17	2.76	0.18

U Tabeli 2. se vidi da kod varijable *Priznavanje uzajamne privlačnosti* ($p = 0.001$, $df = 28$, $F = -3.65$) postoji razlika i da su ispitanici muškog pola češće priznavali fizičku privlačnost.

Tabela 3. Distribucija podataka varijable *Da li je svestan odgovarajućih gestova u razgovoru (trese glavom, da ili ne, pokazivanje, mahanje)* i *Prepoznaje kada mu je potrebna pomoć videćih osoba* u odnosu na kategoriju oštećenja vida

Table 3. Distribution of data variable *Is aware of appropriate gestures in conversation (shakes his head, yes or no, pointing, waving)* and *Recognizes when he needs the help of sighted persons* in relation to the category of visual impairment

Varijabla	Kategorija OV	N	AS	SD
Da li je svestan odgovarajućih gestova u razgovoru (trese glavom, da ili ne, pokazivanje, mahanje)	Slepi	14	2.43	1.02
	Slabovidi	16	1.50	0.63
Prepoznaje kada mu je potrebna pomoć videćih osoba	Slepi	14	1.71	0.91
	Slabovidi	16	2.44	1.03

Iz Tabele 3. se može videti da statistički značajne razlike postoje kada su u pitanju varijable *Da li je svestan odgovarajućih gestova u razgovoru (trese glavom, da ili ne, pokazivanje, mahanje)* i *Prepoznaje kada mu je potrebna pomoć videćih osoba* u odnosu na kategoriju oštećenja vida. Kod prve varijable *Da li je svestan odgovarajućih gestova u razgovoru (trese glavom, da ili ne, pokazivanje, mahanje)* ($p = 0.01$, $df = 3.05$, $F = 28$) slabovidi učenici su svesniji ovih gestova, iako postoje mnogi distraktori u njihovom vizuelnom funkcionisanju. Dok su na varijabli *Prepoznaje kada mu je potrebna pomoć videćih osoba* ($p = 0.05$, $df = 28$, $F = -2.02$) slepi učenici uspešniji, odnosno prepoznaju situaciju kada im je potrebna pomoć videćih osoba.

Tabela 4. Distribucija podataka za varijable *Da li je svestan sopstvenog uticaja na druge tokom razgovora (da li ima percepciju nivoa zainteresovanosti drugih* i *Poznavanje opcija plaćanja troškova nastalih tokom sastanka (dele se troškovi, plaćanje naizmenično)* u odnosu na uzrast učenika

Table 4. Distribution of data for variables *Is he aware of his own influence on others during the interview (does he have a perception of the level of interest of others* and *Knowledge of payment options incurred during the meeting (sharing costs, paying alternately)* in relation to student age

Varijabla	Godine	N	AS	SD
Da li je svestan sopstvenog uticaja na druge tokom razgovora (da li ima percepciju nivoa zainteresovanosti drugih)	15 god	4	1.75	0.48
	16 god	11	2.82	0.26
	17 god	8	2.00	0.33
	18 god	4	1.75	0.75
	19 god	3	1.00	0.00
Poznavanje opcija plaćanja troškova nastalih tokom sastanka (dele se troškovi, plaćanje naizmenično, jedna osoba plaća)	15 god	4	1.50	0.29
	16 god	11	2.27	0.27
	17 god	8	2.25	0.25
	18 god	4	1.50	0.29
	19 god	3	3.33	0.33

U Tabeli 4. se može videti da, u odnosu na uzrast, razlike postoje i to: *Da li je svestan sopstvenog uticaja na druge tokom razgovora (da li ima percepciju nivoa*

zainteresovanosti drugih ($p = 0.05$, $df = 4$, $F = 2.79$), gde se pokazalo da su učenici sa 19 godina, ujedno i najstariji u ispitivanoj grupni, najuspešnji. Dok kod varijable *Poznavanje opcija plaćanja troškova nastalih tokom sastanka (dele se troškovi, plaćanje naizmenično, jedna osoba plaća)* postoji razlika, takođe, ($p = 0.02$, $df = 4$, $F = 3.41$), ali su se podjednako uspešima pokazali ispitanici sa 15 i 18 godina u odnosu na druge uzraste.

Tabela 5. Distribucija podataka na varijablama u vezi *socijalne učtivosti* u odnosu na uspeh u školi

Table 5. Distribution of data on variables related to *social courtesy* in relation to school success

Varijabla	Uspeh	N	AS	SD
Razlika postoji u odnosu na uspeh u školi među ispitanicima sa OV po pitanju svesnosti ličnog prostora i fizičkog kontakta	Dovoljan	2	3.00	0.00
	Dobar	3	1.67	0.67
	Vrlo dobar	8	1.50	0.27
	Odličan	17	1.35	0.15
Tokom razgovora reaguje u kontekstu i ostaje u temi	Dovoljan	2	2.00	1.00
	Dobar	3	3.00	0.58
	Vrlo dobar	8	1.75	0.25
	Odličan	17	1.35	0.17
Prati razgovore u grupi i odgovara u kontekstu	Dovoljan	2	1.50	0.50
	Dobar	3	3.00	0.00
	Vrlo dobar	8	2.13	0.23
	Odličan	17	1.35	0.15
Govori jasno, odgovarajućom brzinom i jačinom	Dovoljan	2	2.50	0.50
	Dobar	3	1.67	0.67
	Vrlo dobar	8	2.00	0.27
	Odličan	17	1.29	0.14
Koristi odgovarajući jezik poštujući slušaoca	Dovoljan	2	2.50	0.50
	Dobar	3	2.00	0.00
	Vrlo dobar	8	2.00	0.19
	Odličan	17	1.35	0.15
Prepoznaje kada mu je potrebna pomoć videćih osoba	Dovoljan	2	2.50	1.50
	Dobar	3	3.00	0.58
	Vrlo dobar	8	2.75	0.25
	Odličan	17	1.59	0.19
Prepoznaje podesnost primenjene pomoći u odnosu na potrebe drugih	Dovoljan	2	3.50	0.50
	Dobar	3	2.33	0.33
	Vrlo dobar	8	2.13	0.30
	Odličan	17	1.65	0.19
Razume društveno odgovarajuće načine da pokaže ljubav	Dovoljan	2	3.00	0.00
	Dobar	3	1.67	0.33
	Vrlo dobar	8	1.63	0.18
	Odličan	17	1.47	0.13

Rezultati su pokazali da su učenici sa odličnim uspehom imali najbolje rezultate na svim pitanjima, a iz Tabele 5. se vidi da razlike postoje i to u vezi sledećih varijabli. Razlika postoji u odnosu na uspeh u školi među ispitanicima sa oštećenjem vida po pitanju *svesnosti ličnog prostora i fizičkog kontakta* ($p = 0.03$, $df = 3$, $F = 3.40$); *Tokom*

razgovora reaguje u kontekstu i ostaje u temi ($p = 0.02$, $df = 3$, $F = 4.10$); Prati razgovore u grupi i odgovara u kontekstu ($p = 0.001$, $df = 3$, $F = 8.06$); Govori jasno, odgovarajućom brzinom i jačinom ($p = 0.05$, $df = 3$, $F = 3.07$); Koristi odgovarajući jezik poštujući slušaoca ($p = 0.01$, $df = 3$, $F = 4.43$); Prepoznaje kada mu je potrebna pomoć videćih osoba ($p = 0.01$, $df = 3$, $F = 4.56$); Prepoznaje podesnost primenjene pomoći u odnosu na potrebe drugih ($p = 0.02$, $df = 3$, $F = 3.83$); Razume društveno odgovarajuće načine da pokaže ljubav ($p = 0.01$, $df = 3$, $F = 5.36$).

Tabela 6. Distribucija podataka koje su vezane sa *asertivnost* u odnosu na obrazovni smer
Table 6. Distribution of data related to assertiveness in relation to education

Varijabla	Obrazovni smer	N	AS	SD
Učestvuje u neformalnim grupnim aktivnostima	pravno-birotehnička	8	2.50	0.27
	ptt	11	1.91	0.16
	fizioterapeutski smer	10	1.30	0.15
	krojač i konfeksionar	1	/	/
Poziva druge da učestvuju u aktivnostima	pravno-birotehnička	8	2.13	0.35
	ptt	11	3.00	0.27
	fizioterapeutski smer	10	1.30	0.21
	krojač i konfeksionar	1	/	/
Preuzima odgovornost za planiranje grupnih aktivnosti	pravno-birotehnička	8	2.88	0.23
	ptt	11	3.36	0.24
	fizioterapeutski smer	10	2.30	0.26
	krojač i konfeksionar	1	/	/
Koristi računar u školi za učenje i rad	pravno-birotehnička	8	1.88	0.30
	ptt	11	2.45	0.16
	fizioterapeutski smer	10	2.50	0.30
	krojač i konfeksionar	1	/	/

Iz Tabele 6. vidi se da se fizioterapetski smer izdvojio kao najuspešniji u vezi sa varijablama: *Učestvuje u neformalnim grupnim aktivnostima* ($p = 0.001$, $df = 3$, $F = 7.40$). *Poziva druge da učestvuju u aktivnostima* ($p = 0.00$, $df = 3$, $F = 6.13$). *Preuzima odgovornost za planiranje grupnih aktivnosti* ($p = 0.02$, $df = 3$, $F = 4.01$). PTT smer je bio najbolji u vezi varijable *Koristi računar u školi za učenje i rad* ($p = 0.05$, $df = 3$, $F = 2.99$) u odnosu na ostale smerove.

DISKUSIJA

Osobe sa oštećenjem vida, zbog prirode svog vizuelnog funkcionisanja, bilo da je ograničeno ili da u potpunosti nedostaje, nemaju tačnu predstavu ne samo o svom telu i fizičkom izgledu, već i o fizičkom izgledu, gestikulaciji, pokretima svojih sagovornika (Vučinić i sar., 2013). Takođe, često su uskraćeni za informacije o neverbalnim gestovima koje ispoljavaju njihovi partneri u komunikaciji, klimanje glavom, pokreti i mimika lica, pa se zato ne upuštaju često i lako u razgovore (Subihi, 2013; Wolffe, 2000, prema Vučinić i sar., 2013).

Rezultati koji su dobijeni u ovom istraživanju, a u vezi sa neverbalnom komunikacijom prate tvrdnje gorenavedenih autora. U prepoznavanju gestova tokom uzajamne komunikacije daleko su uspešniji slabovidni učenici što je bilo i za očekivati, jer slabovide

osobe svoj rezidualni kapacitet koriste maksimalno efikasno, što je suprotno od rezultata istraživanja iza kojih stoje autori Stanimirović i Mijatović (2012), gde je dobijeno da slabovide osobe nedovoljno koriste svoj rezidualni vid za potrebe neverbalne komunikacije. Međutim, na ajtemima koji se odnose na socijalne situacije u traženju pomoći od osoba bez oštećenja vida, slepi učenici su bili uspešniji od slabovidih. Moguće objašnjenje za ovakav rezultat je da učenici koji su slabovidi i imaju određeni postotak rezidualnog vida, pogrešno procenjuju da im ne treba pomoć, pa otuda i slabiji rezultati u odnosu na slepe učenike.

Ono što se sledeće pojavilo kao statistička značajnost je to što su se učenici muškog pola sa oštećenjem vida izdvojili kao uspešniji u slučaju kada treba da se prizna ili iskaže uzajamna privlačnost. To može da govori da u populaciji sa oštećenjem vida vlada veća sloboda u emotivnim potragama za partnerom od strane muškog pola, a slično je dobijeno i pre par godina u istraživanju Bilić-Prčić i saradnika (Bilić-Prčić i sar., 2015). Autori su pokazali da su se dečaci sa oštećenjem vida pokazali uspešnjima u domenu socijalnih veština od devojčica, iako je par godina pre toga suprotno dobijeno (Zečević i sar., 2018). Takođe, u istraživanju grupe autora (Salleh, Jelas, & Zainal, 2011) pokazano je da oštećenje vida utiče na sve segmente socijalnih veština, ali se uticaj ove vrste smetnje u razvoju pokazuje u neverbalnoj komunikaciji. Takođe, autor ističe da je neophodno raditi na razvoju tih veština, jer zbog oštećenja vida slepi i slabovidi učenici nemaju priliku da oponašaju tuđe pokrete, mimike, gestikulacije, samim tim njihovi pokreti tokom razgovora su neprirodni, što ih čini vrlo nesigurnim, pa se često povlače i postaju društveno izolavani, bez želje da učestvuju u aktivnostima sa vršnjacima bez oštećenja. U našem istraživanju se pokazalo slično, da ispitanici sa oštećenjem vida nisu pokazali visok nivo snalaženja u socijalnim situacijama kao što su ajtemi *Da li je svestan sopstvenog uticaja na druge tokom razgovora (da li ima percepciju nivoa zainteresovanosti drugih)*. Konkretno, kod ovih ajtema, statistički značajna razlika bila je vezana samo za uzrast. Tačnije, za prvu tvrdnju se izdvojio pokazatelj da su najstariji učenici bili svesni svog uticaja na druge osobe, što je i očekivano u odnosu na mlađe uzraste, jer stariji ispitanici su imali vremena tokom pohađanja srednje škole da usvoje određene načine i norme ponašanja, u odnosu na učenike koji su tek pošli u srednju školu. Takođe, u istraživanju grupe autora Bilić-Prčić i saradnika (2015) prema procenama roditelja, učenici starijeg školskog uzrasta bili su uspešniji na svim poljima socijalnih veština u odnosu na učenice istog uzrasta.

U ovom istraživanju smo otkrili da su se na svim varijablama koje su u vezi sa socijalnom učtivošću bolje pokazali učenici koji su imali odličan uspeh. To se negde nadovezuje i na sledeću analizu pomoću koje smo dobili značajne razlike u vezi sa veštinama asertivnosti u odnosu na obrazovni smer. Naše istraživanje pokazalo je da ovaj domen socijalnih veština zavisi i od obrazovnog smera koje učenik pohađa, pa su se tako učenici sa oštećenjem vida fizioterapeutskog smera pokazali kao najuspešniji u učestvovanju, iniciranju i planiranju grupnih aktivnosti u odnosu na ostale smerove. Ovaj rezultat može da nam govori da se učenici koji su efikasni u učenju i izvršavanju školskih obaveza i oni koji upisuju najzahtevniji srednjoškolski smer tj. fizioterapeutski, koji se nalazi pri medicinskoj školi i koji zahteva mnogo veću socio-emocionalnu i kognitivnu zrelost u odnosu na ostale smerove, značajno više upoznati sa svim normama verbalne i neverbalne komunikacije i svih njihovih aspekata. Jedna od naših pretpostavki za ovakav rezultat je ta što je za ovu vrstu škole potrebna određena spremnost i zrelost u svakom

razvojnem domenu i što se pri upisu u ovakve škole primenjuju određeni rigorozni kriterijumi, što već govori da kvalifikacije prolaze samo određeni učenici sa oštećenjem vida. Međutim, tu pretpostavku ne možemo sa sigurnošću da tvrdimo, dok se detaljnije ne istraži.

Na kraju, postoje dva ograničenja koja su se javila tokom ovog istraživanja. Glavno ograničenje ove studije je veličina uzorka, odnosno mali ukupan broj ispitanika, ali i mali broj poduzoraka, zbog čega nije moguće rezultate koji su dobijeni generalizovati na celu srednjoškolsku populaciju sa oštećenjem vida. Sledeće ograničenje je to što je ispitivanje trajalo vremenski dugo u kontinuitetu, pa su ispitanici gubili koncentraciju tokom razgovora sa ispitivačem.

ZAKLJUČCI

Neminovno je da oštećenje vida ima značajan uticaj na kompletnu komunikaciju osoba sa oštećenjem vida, bez obzira da li je u pitanju slepoća ili slabovidost. Nemogućnost ili umanjena mogućnost u slučaju slabovidosti, praćenja neverbalnih znakova koji prate verbalnu komunikaciju, osobe sa oštećenjem vida često stavlja u nezgodan položaj tokom socijalne interakcije sa osobama bez oštećenja vida. Veštine socijalne interakcije tj. obe vrste komunikacije su domen razvoja koji se kod osoba sa oštećenjem vida mora na potpun i promišljen način razvijati i nadograđivati tokom čitavog procesa školovanja, a i mnogo ranije.

U ovom istraživanju smo dobili da su učenici muškog pola sa oštećenjem vida, stariji učenici, a zatim oni sa odličnim uspehom u školi i oni koji pohađaju fizioterapeutske smer značajno uspešnije u socijalno neverbalnim aspektima komunikacije nego ostale kategorije učenika. Takođe smo dobili da se slabovidni učenici bolje snalaze kada je u pitanju komunikacija gestovima, dok se slepi učenici izdvajaju kao slobodniji kada treba da traže pomoć od osoba bez oštećenja vida. Ovakvi rezultati impliciraju da je razvoj verbalne i neverbalne komunikacije, kao i razvoj socijalne interakcije neodvojivi deo ličnosti i da na njemu treba raditi kao i na usvajanju ostalih veština. Isto tako, uspešnost na drugim poljima razvoja ličnosti (u ovom slučaju školski uspeh, izabrana profesija) mogu pozitivno uticati na komunikaciju i socijalizaciju učenika sa oštećenjem vida.

Bez obzira na to što se neki naši rezultati razlikuju od malobrojnih, sličnih istraživanja, neminovno je to da treba značajno više posvetiti pažnje ovom domenu razvoja u srednjim školama koje pohađaju deca sa oštećenjem vida, prevashodno u zanatskim školama. Takođe, jedna od bitnijih preporuka ovog rada je da posebnu pažnju treba posvetiti učenicima sa lošijim školskim uspehom, jer su ova dva aspekta, komunikacija, a samim tim i socijalizacija i školski uspeh u velikoj meri povezana.

LITERATURA

- Andersen, E., Dunlea, A., & Kekelis, L. (1993). The impact of input: language acquisition in the visually impaired. *First language*, 13(1), 23-49. <https://doi.org/10.1177%2F014272379301303703>
- Bigelow, A. (1990). Relationship between the Development of Language and Thought in Young Blind Children. *Journal of Visual Impairments and Blindness*, 84(8), 414-419. <https://doi.org/10.1177/0145482X9008400805>. 414- 419

- Bilić-Prčić, A., Runjić, T. i Žolgar-Jerković, I. (2015). Razlike u socijalnim vještinama između učenika i učenica oštećena vida prema procjeni njihovih roditelja. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 51(2), 77- 86.
- Erwin, E. J. (1993). Social participation of Young Children with Visual Impairments in Specialized and Integrated Environments. *Journal of Visual Impairments and Blindness*, 87(5), 138-142. <https://doi.org/10.1177/0145482X9308700507>
- Fajdetić, A. (2015). *Podrška osobama sa oštećenjem vida u obitelji i zajednici*. Zagreb: Hrvatski savez slijepih.
- Frame, M. J. (2000). The relationship between visual impairment and gestures. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 94(3), 155-171. <https://doi.org/10.1177/0145482X0009400304>
- Iverson, J. M., & Goldin-Meadow, S. (1997). What's communication got to do with it? Gesture in children blind from birth. *Developmental psychology*, 33(3), 453. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.33.3.453>
- Ljubešić, M. (2001). Rana komunikacija i njezina uloga u učenju i razvoju djeteta. *Dijete i društvo*, 3(3), 261-278.
- Lukić, A. (2016). *Verbalna i neverbalna komunikacija* (Doktorska disertacija). Univerzitet u Puli, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti.
- Magnusson, A. K. (2006). Nonverbal conversation-regulating signals of the blind adult. *Communication Studies*, 57(4), 421-433. <https://doi.org/10.1080/10510970600946004>
- Magnusson, A. K., & Karlsson, G. (2008). The body language of adults who are blind. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 10(2), 71-89. <https://doi.org/10.1080/15017410701685927>
- Mallineneni, S., Nutheti, R., Thangadurai, S., & Thangadurai, P. (2006). Non-verbal communication in children with visual impairment. *British Journal of Visual Impairment*, 24(1), 30-33. <https://doi.org/10.1177/0264619606060033>
- Mosca, R., Kritzinger, A., & Van der Linde, J. (2015). Language and communication development in preschool children with visual impairments: A systematic review. *South Africa Journal of Communication Disorders*, 62(1), 1-10. <https://doi.org/10.4102/sajcd.v62i1.119>
- Salleh, N. M., Jelas, Z. M., & Zainal, K. (2011). Assessment of Social Skills among Visually Impaired Students. *The International Journal of Learning*, 17(12), 90-97.
- Stanimirović, D. i Mijatović L. (2012). Neverbalna komunikacija kao aspekt razvoja socijalnih vještina slepih i slabovidih. U S. Stoiljković, J. Todorović i G. Đigić (Ur.), *Ličnost i obrazovno-vaspitni rad* (str. 158-169). Niš.
- Subihi, A. S. (2013). Non-verbal communication patterns among visually impaired individuals aged 3-26 years. *International Interdisciplinary Journal of Education*, 2(6), 591-600.
- Vučinić, V., Jablan, B., Stanimirović, D., i Drinčić, N. (2015). Emocionalna ekspresivnost srednjoškolaca sa oštećenjem vida i njihovih vršnjaka tipičnog razvoja. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 14(4), 497-516. <https://doi.org/10.5937/specedreh14-9115>
- Vučinić, V., Stanimirović, D., Anđelković, M., i Eškirović, B. (2013). Social interaction of children with visual impairment: Risk and protective factors. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 12(2), 241-264. <https://doi.org/10.5937/specedreh12-4124>
- Zečević, I., Mastilo, B., Bakoč, A., Vuksanović, G., Kalajdžić, O. i Peručica, R. (2018). Socijalna kompetencija i antisocijalno ponašanje slijepih učenika i učenika tipičnog razvoja. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 54(1), 24-36. <https://doi.org/10.31299/hrri.54.1.3>
- Zrilić, S. (2010). Kvaliteta komunikacije i socijalni odnosi u razredu. *Pedagogijska istraživanja*, 7(2), 231-242.

